

Даньків Й.Я., Остап'юк М.Я., Даньків В.Й., Шостаківська Н.М.

ЕКОНОМІКА, УПРАВЛІННЯ, ОБЛІК ТА ПРАВО УКРАЇНИ-РУСИ IX – XIV ст. (КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті наведено історичні факти економічного розвитку сільського господарства, ремесел, торгівлі як підгрунтя основи України-Русі в непростий для неї історичний період становлення писемності, освіти, культури, права, обліку. На великих просторах від Карпат до Дону, протягом більш як п'ять століть формувалась могутня, багата держава, з високою культурою, в якій вплив Заходу та Сходу, об'єднуючись формував свій власний колорит. Ця держава була тісно пов'язана всіма своїми інтересами з Заходом, брала участь в житті Західної Європи як рівний її член, її частина.

Ключові слова: Україна-Русь, господарство, ремесла, торгівля, «Руська Правда», торговельні зв'язки, культура, урядовці, право, облік, князівство, князь.

Постановка проблеми. В останній час у так званих наукових працях наших східних сусідів відстоюється первинність і правонаступність державності з погляду на Київську Русь. У своїй роботі, опираючись на безперечні факти з позицій розвитку економіки, культури, торгово-економічних зв'язків, освіти, права, обліку, автори підтверджують, не фальсифікуючи фактів, як це роблять наші сусіди-опоненти, те, що правонаступницею державності є Україна-Русь з її чітким, історично західноєвропейським визначенням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цією проблемою в сучасних умовах займаються як вчені-історики, так і вчені-економісти.

Зокрема, історико-економічну та правничу площину Київської Русі як найбільшої імперії середньовічної Європи досить детально описано та проаналізовано в працях відомих сучасних українських істориків: В. Задорожного, М. Вегеша, В. Лемака, С. Федака, Б. Лановика, М. Стрішенця, М. Лазоровича та інших.

Економічна площина проблеми, точніше її обліково-правовий аспект розкрито в працях таких українських вчених, як Ф.Бутинець, Й. Даньків, М.Лучко, М. Остап'юк та інших.

Формування цілей статті. Метою статті та її основним завданням, опираючись на величезний історичний багаж, є розкриття історичних здобутків України-Русі в досліджуваному нами періоді в галузі економічного розвитку, державного управління, економіки та культури, запобігання фальсифікацій з боку Росії в плані державної правонаступності України.

© Даньків Йосип Якимович, кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту ДВНЗ «Ужгородський національний університет», e-mail: yosyp.dankiv@uzhnu.edu.ua

Остап'юк Мирослав Ярославович, кандидат економічних наук, професор кафедри обліку, аудиту і фінансів Карпатського інституту підприємництва

Даньків Володимир Йосифович, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і банківської справи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Шостаківська Наталія Михайлівна, кандидат педагогічних наук, ст. викладач кафедри бухгалтерського обліку та аудиту Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

Виклад основного матеріалу. Основним видом господарства України в X-XIX стст. було хліборобство, коріння якого сягає неоліту (нового кам'яного віку), тобто більш як 13000 років тому сільське господарство було кількох видів, виходячи з приватної власності на землеволодіння, яке називалося вотчиною і утверджувалося із розвитком держави. Вотчина могла бути князівською, боярською, церковною, монастирською. На ній працювали вільні смерди, напіввільні закупи, невільні холопи (раби).

Окремим видом господарства була дрібна вотчина смердів. Історичні факти свідчать про високий розвиток сільського господарства, незважаючи на те, що сільськогосподарськими знаряддями були рало, соха, плуг, серп, ціп. Збирали багато зернових культур, овочевих, сіяли льон, коноплі. Льон вивозили за кордон через Дербент до Середньої Азії.

Створювались перші корпорації городників. На чолі таких корпорацій стояв старшина, в підпорядкуванні якого був писар (дяк), який вів облік майна корпорації, облік витрат і доходів, облік виробленої продукції, її реалізації. До наших днів дійшла згадка про існування такої корпорації у Вишгороді.

Широкого розвитку набуло садівництво практично у всіх вотчинах України-Русі. Вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, також виноград, причому значно на півночі, ніж за наших часів на Волині, Київщині, Чернігівщині.

Було добре розвинене скотарство: велика рогата худоба, свині, вівці, і зокрема коні, яких потребувало як господарство, так і військо. Про розмір скотарства в деяких господарствах свідчать цифри зі знайдених облікових записів. Так, князь Святослав на Чернігівщині мав 4000 голів коней [5, с.225]. У князівських та боярських маєтках як у землеробстві, так і в скотарстві крім холопів (рабів) основною робочою силою були смерди, експлуатація яких здійснювалась за допомоги продуктової ренти в поєднанні з відробітком (панщиною). При княжих і боярських дворах дяки під керівництвом печатника поступово ввели персоніфікований облік стосовно кожного смерда або закупи, а особливо в період татарського іґа, спочатку занотовуючи їхні бор-

гові зобов'язання, а згодом – персональне оподаткування (подушне). Смерди – це більшість населення України-Русі, яке проживало у сільській місцевості. Згідно з першим давньоруським зводом законів «Руська Правда» смерди були економічно незалежні і самостійні. Закупи (відомі з «Руської Правди» як наймити) – це люди, які відробляли позичені гроші – «купу», або наймалися на роботу, попередньо беручи плату (кредит). Закуп безперечно був вільною людиною, однак його становище було дуже хитким і він міг кожної миті опинитися в категорії холопів. Різновидом закупів були рядовичі – це селяни, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві господаря або сплачували йому данину.

Значне місце в економіці України-Русі займало ловецтво. Хутра були головною статтею прибутку держави. Підкорені народи платили данину хутрами. Княгиня Ольга (945-964 рр.) перша в державі почала встановлювати «ловища» по всій землі, «перевесища» по Дніпру та Десні, ці обидва терміни стосуються полювання: так вона позначала території, котрі повинні були постачати державі хутра. «Перевесища» охоплювали район, де водились бобри, хутра яких мали дуже високу цінність як в Європі, так і в Арабському халіфаті. Пізніше, в часи укладення «Руської Правди», вважалось тяжким злочином порушення «перевесищ». За Ігоря та Ольги податки сплачувались переважно хутрами і «куна» була довгий час валютою. Біля Києва знаходився «звіринець» – місце, де утримували і розводили звірів для полювання. Крім хортів у княжих полюваннях використовували вимуштруваних борсів, а для полювання на птахів – соколів та яструбів. Володимир Мономах докладно описував порядок з різними державними справами свої полювання, бо на Русі полювання було не розвагою, а важливою статтею державних доходів. Дяки при княжому дворі вели ретельний облік «скори». «Скора» – це добути на полюванні хутра бобрів, лисів, куниць, білок, які після їх обробки йшли на експорт, як відомо мода на хутро панувала по всій Європі та Азії.

Поряд з скотарством займались полюванням на зубрів, турів, кабанів та дрібних звірів, а також птахів. Тут використовували такі знаряддя, як списи, луки, рогатини, сильця, різного раду пастки.

Не менш значне місце в економіці держави, ніж ловецтво, займало бджільництво, переважно бортне, одержання меду та воску диких бджіл. Ще з часів княгині Ольги на деревах-бортнях ставили «знамення» – спеціальні знаки (пізніше згідно з «Руською правдою» накладали кару на тих, хто нищив бортні знаки). Бортництво було самою «рентабельною» галуззю, воно давало великі прибутки практично без значних затрат. На мед і віск був завжди попит і в Україні, і в Західній Європі, мед замінював цукор, а головне – його вживали для виготовлення міцних напоїв, а віск – для свічок. Зберігся древній обліковий документ, який засвідчив такий факт: у князя Святослава в Путивлі, на Чернігівщині, 1146 року зібрано 500 берковців меду. Один берковець складає 163,8 кг.

Історичні дані свідчать про значний розвиток ремісництва у досліджуваній період. Ремесла, а з ними й торгівля виникли внаслідок відокремлення ремесла від землеробства в результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців. Спочатку це були невеликі поселення-городища, а згодом – міста.

Найбільше їх було на перетині сухопутних торгових шляхів, а також на берегах судноплавних річок – Дніпра, Дністра, Дону, Десни. XI-XIII стст. – це період урбанізації України-Русі і найбільшого розвитку її міст. Літопис «Повість временних літ» нараховує у XIII ст. майже 300 міст, де проживало біля 15 % населення держави. Ремесла, що розвивалися в цих містах, за нашими даними включали 64 види [5, с. 226].

Основними були: металургія, обробка заліза, гончарство, склоробне виробництво, вироби з дерева, золотникарство ті інші. Але найбільший успіх мали зотчі – будівельники, архітектори Київської Русі.

В організації ремесел визначним явищем стала спеціалізація та існування корпорацій і спілок, які з'явилися в XI ст. під керівництвом «старійшин» і які мали добре налагоджену на той час, хоч і примітивну, систему обліку. Цьому сприяла поява освіти, писемності, початок яких слід шукати в дуже давніх часах. Історичні факти незаперечно свідчать про грамотність в Україні-Русі, яка була вже в IX ст. достатньо високою.

На цьому фоні слід зазначити, що в Україні-Русі, спочатку в Київському, а пізніше і в Галицько-Волинському князівствах вели відповідну підготовку людей, які займалися арифметикою і обчисленням.

У монастирях, де фактично концентрувалася вся наукова думка, відкривали школи, де навчали різним наукам, у тому числі веденню обліку і записів [4, с.126].

Тому виробнича і «управлінська» системи стали підґрунтям успішного функціонування корпорацій та спілок. До наших днів дійшли відомості про корпорацію «ізвозників» у Києві, що возили дерево з пристані, корпорацію тесль – «дереводілів». У таких спілках працювали вільні майстри-ремісники чи наймані робітники, чи навіть княжі ремісники – холопи. Є дані про те, що професійні спілки ремісників називали в Русі дружиною – це були зародки майбутніх цехів.

Торгівля вже в ті часи, чітко поділялася на внутрішню і зовнішню. Як і ремесла, внутрішня торгівля зосереджувалась у містах, де були «торги», «торговища». Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими та ремісничими виробниками.

Велася вона переважно на міських торгах у визначені дні тижня, у великих містах – щоденно. Тільки в Києві було 8 торговельних майданів (за даними 1017 року). На торгах можна було придбати рибу, зерно, хліб, овочі, фрукти, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. Можливо на ці торги потрапляло дещо із закордонної торгівлі. В цілому внутрішня торгівля розвивалась повільно, і докладні відомості про неї відсутні.

Краще розвиненою була зовнішня торгівля. У Рафальштетенських митних статутах (перший 871-880 років, другий 903-906 років) згадується, що в IX ст. у Баварії була добре налагоджена торгівля кінями з України-Русі.

Зовнішньою торгівлею займалися не лише купці, так звані гості, але й бояри і князі. Через Україну-Русь, завдяки вигідному її географічному положенню, проходили основні міжнародні торговельні шляхи, серед яких особливе місце займав шлях «із варяга в греки».

Важливими торговими шляхами були Соляний і Залозний, які з'єднували нашу державу з Кримом і Кавказом. У Києві, за свідченням літописців і знайдених облікових записів, а також записів іноземців, на багатьох складах вівся ретельний облік у розрізі постачальників, покупців і безмежної кількості товарів. Зокрема є відомості про ведення складського обліку при княжих дворах.

Тому не дивно, що найвищу урядову посаду при княжому дворі займав дворецький. Основними його обов'язками були: догляд за княжим двором і майном. Безпосередньо всі записи, в тому числі облікові роботи, перебували з підпорядкуванні печатника. Він був начальником княжої канцелярії (канцеляром) та укладав княжі грамоти, зберігав княжу печатку. Секретарями канцелярії були дяки. Записи робили на тонкій шкірі (пергаменті), який завозили з Греції та Азії, а також виробляли свій з телячої шкіри.

У той час записи робили чорнилом, виготовленим з дубової або вільхової кори, залізя, вишневого клею, борщу, квасного меду. Знаряддя письма було гусяче перо, і вже тоді писали українською мовою. З іноземними купцями, за необхідності спілкування з ними, листувалися грецькою та латинською мовами. Печатник, який провадив облікову роботу та листування, часто поєднував її із судово-слідчою справою. Відомо, що князь Данило Галицький доручив своєму печатнику Кирилові "списати грабежі нечестивих бояр".

Свого роду комірниками при княжому дворі: були стольник і ключник. Перший наглядав за княжим столом, контролював зберігання, оприбуткування та видачу харчів, другий – тримав ключі від комор, магазинів.

У монастирях здійснювали значну і досить різноманітну господарську роботу. Саме в монастирях під впливом візантійської наукової думки зародились ідеї майбутньої української бухгалтерії. Застосовувався такий обліковий принцип: за кожен майновий об'єкт відповідала певна особа або група осіб. Комірники несли як матеріальну, так і кримінальну відповідальність. За кожен нестачу винних били, "карали на горло", вішали на "дибу". Відомі пропозиції стосовно попередження для новоприйнятих: у приміщенні складів за допущення значної нестачі прибивати до стіни шкіру покараних комірників.

Принцип високої відповідальності при княжому дворі, в монастирському господарстві привів до створення досить точної облікової техніки, яка здійснювала суворий облік реєстрів, призначених

для фіксації надходження і видачі грошей та інших цінностей, проведення інвентаризації. Цікаво й те, що облікові залишки звіряли з фактичними, а не навпаки [4, с.125–127].

У X-XIII стст. відбувається значна еволюція торговельних шляхів: втрачають пріоритет східні шляхи, торгівля зі Сходом ще значна, але вже не відіграє тієї ролі, що в IX-X стст.

Більшого значення набувають шляхи, які зв'язують Україну з Західною Європою. Головний шлях лежав з Києва на Луцьк, Володимир, Краків, Ополе, Вроцлав. У середині XII століття українські судна плавали Дністром до Дунаю.

Вище вже йшла мова про перший фіксований торговельний акт – Рафальштетенський мирний статут 906 року, основою якого був значно старіший статут 880 року. В ньому згадувались руси (з країни «Ругів»), яким давалось право торгувати на берегах Дунаю в придунайських містах. Київ мав постійні торговельні зв'язки з німецьким містом Регенсбургом (Баварія). Ченці з Регенсбургу часто звертались за допомогою до київських князів. Так, між роками 1173 та 1180 в книзі прибутків монастиря св. Емерама в Регенсбурзі записано, що підданий цього монастиря Гартвіх, перебуваючи в Києві, офірував монастиреві 18 фунтів срібла і доручив сплатити гроші своєму боржникові в Регенсбурзі. Цей факт свідчить про те, що люди, незважаючи на небезпечність шляху, шукали можливості проводити розрахунки між Києвом та Регенсбургом [5, с. 230].

В 1180 році герцог Фрідріх Саксонський звільнив від мита купців з України-Русі. У 1190 році Леопольд Австрійський видав грамоту, якою стверджував торгівлю між німцями та Руссю. Протягом усього середньовіччя в Західній Європі, а найбільше в Німеччині, не минала мода на пишні хутра, їх носили всі заможні верстви населення, від патрициїв до королів, а постачала їх Україна.

Наявні відомості про торгівлю України-Русі з Польщею, Чехією, Моравією, Угорщиною. У Польщі та Помор'ї знаходять окремі предмети та скарби зі срібних речей з України. Про активну торгівлю з Польщею свідчать знайдені в Дорогочині плombs, якими позначали крам. Характерним є те, що польський король Болеслав Хоробрий карбував монети з руськими написами (кирилицею) для торгівлі з Україною.

Існували торговельні стосунки нашої держави з Скандинавією, про що свідчить поширення київських хрестів, інкрустованих емаллю, писанок, глиняних горщиків. Відомо, що в X столітті норвезький король вислав на Русь послів купувати шиті золотом тканини (поволоки), «яких до того часу не бачили».

Торговельні зв'язки України-Русі досягли далекої Франції. Там наші купці продавали шовкові тканини, плащі, золото та ювелірні вироби, соболі та інше хутро. З Франції до Русі привозили французьке сукно-скарлет, яке дуже цінилось при княжому дворі. Торгувала Україна-Русь і з Іспанією.

Автори привели лише деякі факти, які свідчать про широкі торговельні зв'язки України-Русі з

Західною Європою. Будучи сплюндрованою, зруйнованою східними сусідами Україна-Русь, відстоюючи європейські інтереси, не припиняла цих зв'язків і надалі. Італійський місіонер, чернець-францисканець Джовані де П'єрано Карпіні розказував, як з ним у 1245 р. до Києва приїхали купці з німецьких міст, Польщі, Візантії, Пізи, Генуї, Венеції, Франції. Посол французького короля Людовіка IX, Рубруквіс, писав, що з Русі до Туреччини їздило багато купців, які возили в основному хутра, мед, ювелірні вироби [5, с. 229–232].

Зовнішня торгівля мала неабияке значення не тільки для економічного, але й для культурного розвитку України-Русі. Відбувався інтенсивний обмін духовними та культурними цінностями між сусідніми народами. В Русь у великій кількості поступали книги, що сприяли більш широкому розвитку науки і освіти.

Розвиток торгівлі, особливо зовнішньої, вимагав досить розвиненої грошової системи, яка і була в Київській державі. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня. Термін походить від «гривн», в епоху середньовіччя означав «грива» - волосся. Отже у первісному вигляді (на думку М. Грушевського) гривня – це намисто зі срібла чи обруч, який спочатку був мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутника, могли бути й іншого вигляду.

Відомі ногати, куни, різани, вивериці як менші одиниці розрахунків. Гривні дорівнювали 20 ногатам чи 50 різанам. Рубець, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вивериця була найменшою одиницею розрахунків, тобто найдрібнішою монетою. Одну виверицю коштувала свічка з воску.

Серед археологічних знахідок зустрічаються менші від гривні золоті та срібні карбовані монети Київської Русі. Золотих, на думку вчених, було небагато, зате срібні широко використовувались при здійсненні купівельних операцій. Існували між ними значні відмінності і тому їх важко класифікувати.

До цього часу не з'ясовано, якими були на вигляд куна, ногата. Є думка, що це хутра тварин [3, с. 127-128].

Київська держава – Україна-Русь у досліджуваному нами періоді була найбільша й наймогутніша держава Європи, вона мала свій внутрішній устрій, як політичний, так і економіко-правовий.

Носієм державної влади, головним представником держави України-Русі був князь. Князем міг бути тільки член родини Володимира Великого. Ця єдність княжого роду сприяла ідеї єдності Руської землі – України. Характерно, що населення не уявляло собі державного життя без князя. Головну військову силу князя представляла його дружина, пов'язана особисто з князем. Згідно з знайденими записами в книгах доходів і видатків, яку вів печатник при київських князях дворі, можна зробити висновок, що дружину князь утримував за свій рахунок.

Князь також був адміністратором і суддею, мав величезний вплив на церковні справи. В систе-

мі княжого управління державою її невід'ємною частиною була боярська рада. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше – з боярами, було моральним обов'язком князя.

У своєму «Поученні дітям» Мономах вказує на наради з боярами, що відбувались постійно, щоденно. Літописці з докором згадують князів, які уникали нарад з боярами.

Однак, незважаючи на обов'язковість нарад, фактичне їх існування, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетенцією, функціями, в більшості мали випадковий характер.

Органом влади в Київській Русі, старшим від князя, було віче. Віче від старослов'янського «вет» – рада, загальні збори. Віче в Україні-Русі не набуло таких форм, як в Новгороді та Пскові. Воно не мало ані окресленої компетенції, ані порядку скликання. Іноді скликав віче князь, іноді в Києві керував вічем і митрополит, в містах держави – тисяцькі.

Аналізуючи діяльність боярської ради та віча, можна дійти висновку, що протягом IX-XIV століть вони не набули парламентських форм, не перетворились на певні інституції, а залишились випадковими зібраннями.

Навіть у Галичині, де існувала міцна верства боярства та міського патриціату, не спромоглися надати вічу і боярським радам характеру певних інституцій.

Призначення всіх урядовців залежало тільки від князя, відповідальність вони несли тільки перед ним. У разі незадоволення урядовцями князя, віче скаржилося йому на їх зловживання. Перше місце в князівстві належало канцелярові – «печатникові», який не лише прикладав печатку, але й виконував складні дипломатичні доручення, а також військові функції. Вище ми вже згадували про Кирила, який був печатником Данила Галицького.

Головним урядовцем князя був тисяцький. Тисяцьких в докняжу добу обирало віче, але згодом вони перетворились на урядовців князя. Вони знаходились переважно в Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Перемишлі, за відсутності князя були його заступниками. За тисяцькими йшли соцькі, десятицькі. Всі вони займалися адміністративно-військовими та фінансово-економічними справами [5, с. 218].

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення як натурою (хутрами, воском, медом), так і грошима, які називалися даниною. Її первісною формою було полюддя (від «ходіння по людях»). Тривалий час збирання данини мало хизацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збору заздалегідь не визначалися. Після вбивства князя Ігоря деревлянами, викликаного зловживаннями при зборі данини, княгиня Ольга ввела певну регламентацію данинських відносин: було встановлено норми – «уроки», назначався час і пункти збору – «погости», в які звозилася данина.

Одиницею обкладання даниною (оподаткування) у деяких місцевостях був «дим» – сім'я, в інших – «плуг» чи «рало» – норма землі, якою ко-

ристувалася сім'я. Поступово данина отримала форму державного, феодалного податку чи ренти. Князі одержували також доходи торговими митами, платою за судочинство і штрафами [3, с.128].

Щодо права, то за часів Київської Русі, як свідчить вищевикладене, система українського права відповідала вже розвиненому суспільству. Професор М. Чубатий у праці "Огляд історії Українського права" дає цінне зауваження: в українському законі виявляється вища, ніж у німецькому та й узагалі у європейських середньовічних законах, культура у справі "берегового" права: тоді як у Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, на який викинули його хвилі, за українським законом воно переходило під догляд держави до того часу, поки не з'явиться його законний власник.

Слід зауважити, що крім уже зазначених договорів князя Олега з греками, до цього часу збереглися лише договори галицьких князів: Андрія та Лева – з Пруським орденом хрестоносців, так званий оборонно-наступальний союз проти монгол. Ці договори цікаві тим, що в них крім підписів князя, є підписи представників боярської ради. До грамот прикладено печатки князя та бояр. Справжнім виявом правничої діяльності України є «Руська Правда» – низка збірників з XI по XII стст. «Руська Правда» в деяких своїх статтях відображає впливи візантійського та скандинавського права, «Польської Правди», але відрізняється від інших своєю лагідністю покарань: вона не визнає смертної кари, кари через скалічення, навіть кар на тілі, які застосовувались церковними судами. «Руська правда» не принижує ролі жінки в суспільстві, швидше навпаки. Становище жінки-дружини, матері за руським а

правом було вищим, ніж за римським та старогерманським, де жінка не мала рівних прав з чоловіком і завжди потребувала опікуна.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження економічного розвитку, системи управління, науки, освіти, культури, в цілому, і обліково-правової, зокрема, в Україні-Русі в IX-XIV стст. дає нам змогу беззаперечно зробити низку висновків: перед нами постає могутня, економічно і культурно розвинена європейська, християнська держава;

- держава як форпост захисту Європи від варварів зі Сходу;
- держава, яка мала постійні політичні, економічні та торговельні зв'язки з усіма країнами Європи, була її частиною.

На противагу нашим північно-східним опонентам автори як здійснювали, так і продовжуємо здійснювати наукові дослідження, які ґрунтуються, не на домислах і перекрученнях, а лише на незаперечних історичних фактах. Історія – не білизна, її змінити неможливо. Цей відрізок історії України, досліджуваний авторами статті, закінчуємо словами одного із найвидатніших істориків Росії кінця XIX ст. В. Ключевського, авторитет якого непохитно тримався понад півстоліття. «Уявіть собі, – казав він своєму слухачеві п. Алексінському, – що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицею першої великої руської держави, а «великоруське» місто Москва не стало би центром великого князівства, а потім царства російського. Офіційною мовою стала б не... суміш старослов'янської і фінської мов, а слов'яноукраїнська [5, с. 269].

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Задорожний В. Курс історії української культури (XIX- початок XXI ст.): навч. посіб. для студентів-україністів / В.Задорожний, Ю. Кундрат. – Ужгород: Гражда, 2009.– 432 с.
2. Лановик Б.Ф. Економічна історія України і світу: навч. посіб. /Б.Ф. Лановик, М.В. Лазарович. – Тернопіль: Збруч, 2002. – 256 с.
3. Лановик Б.Ф. Русь-Україна в княжу добу / Б.Ф. Лановик, М.В. Лазарович.– Тернопіль: Економічна думка, 2009.– 59с.
4. Остап'юк М.Я. Історія бухгалтерського обліку: навч. посіб. /М.Я. Остап'юк, М.Р.Лучко, Й.Я. Даньків. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.:Знання, 2009. – 278 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т.І. До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995.– 672 с.
6. Стрішенець М.М. Економічна історія Тернопільщини / М.М. Стрішенець. – Тернопіль: Астон, 2001. – Т.І. – 309 с.
7. Чайковський В.Ф. Економічна історія світу і України: навч. посіб. / В.Ф.Чайковський .– Тернопіль: Лілея, 1992. – 184 с.
8. Леоненко П.М. Економічна історія: навч. посіб. / П. М. Леоненко, П.І. Юхименко. – Київ: Знання-Прес. – 2004. – 499 с.